

Landgoedhuis De Bannink, gebruikt als prentbriefkaart.

‘Een landgoed zonder boerderijen is geen landgoed’

Landgoederen zijn belangrijke structuurbepalende elementen in een grote delen van het Nederlandse cultuurlandschap. Gedurende de vorige eeuw raakten veel “klassieke” landgoederen in hun bestaan bedreigd door afnemende inkomsten uit bosbouw en agrarische pacht, en toenemende druk op de ruimte. Hun voortbestaan is opnieuw actueel door onder meer de landbouwtransitie en de stikstofcrisis. We lezen dat “de landbouw” zich zou moeten laten inspireren door “het landgoedmodel”, een eeuwenoude vorm van geïntegreerd (groot) grondbeheer. Maar welke betekenis heeft de agrarische pacht zelf nog binnen dit type bezit? Welke inzichten levert de recente geschiedenis van geïntegreerd landgoedbeheer? De naoorlogse geschiedenis van het grootgrondbezit van de familie Sandberg is een boeiende casus.

tekst Willemieke Ottens (Rijksuniversiteit Groningen),
foto's Huisarchief familie Sandberg

> Het landgoederenlandschap is in het verleden gevormd door zowel grootgrondbezitters als de boerenbevolking. In de geschiedschrijving is echter weinig aandacht voor die invloed van pachtboeren, bosarbeiders en jachtopziensers. Dit terwijl de langdurige aanwezigheid van pachtfamilies vaak evenzeer de identiteit, continuïteit en stabiliteit van landgoederen hebben bepaald. Met name in Oost-Nederland zien we deze langdurige verbondenheid, bijvoorbeeld op landgoed De Bannink nabij Colmschate, dat sinds de negentiende eeuw in eigendom is van de familie Sandberg. De betrokkenheid van een aantal pachtfamilies met dit landgoed gaat zelfs nog verder terug.

Na de Tweede Wereldoorlog komen zowel De Bannink als landgoed Leuvenum op de Noordwest-Veluwe onverwacht in eigendom van en in beheer bij de zusters jonkvrouw Anthonia Catharina ‘Kiek’ (1916-2006) en jonkvrouw Mechteld Aleida Johanna Sandberg (1919-2012). Het totale grondbezit bestaat uit ruim 800 hectare bospercelen, landbouwgronden, opgaande bomen, heide en opstallen. Een groot deel is gerangschikt onder de Natuurschoonwet (NSW) uit 1928 en die allerlei fiscale voordelen biedt om de instandhouding van landgoederen te bevorderen. Leuvenum omvat zestien huizen,

waarvan in 1945 negen in bedrijf zijn als boerderij. De Bannink telt negen boerenbedrijven op een totaal van vijftien huizen. De zusters kiezen voor een sober en conservatief beheer in de overtuiging dat hiermee de continuïteit en duurzame instandhouding kan worden afgedwongen. Die aanpak is mede ingegeven door de bijzondere omstandigheden waarin ze onverwachts de landgoederen verkrijgen en hun gebrek aan kennis en ervaring in het landgoedbeheer. Tegelijkertijd spelen er de nodige economische uitdagingen, waarvoor particuliere grootgrondbezitters zich gesteld zien.

Voor buitenstaanders zou het lijken alsof de tijd op de beide landgoederen in de decennia tot aan de eeuwwisseling stilstaat. Hoewel daarvan geen sprake is, verloopt het tempo van modernisering er wel traag. Dit in groot contrast met de ontwikkelingen daarbuiten, die zich juist in versneld tempo lijken af te spelen zoals schaalvergroting en intensivering van de landbouw. Daarnaast is er sprake van snel veranderende verhoudingen tussen (groot)grondbezitters, -gebruikers en overheid.

“Echte” landgoederen

Het karakter van Leuvenum en De Bannink is in deze naoorlogse decennia sterk bepaald door de agrarische pacht. Voor freule Kiek vormt de landbouw een even wezenlijk als onlosmakelijk onderdeel van het grondbezit. De titel van dit artikel is ontleend aan een uitspraak van haar. Tijdens een bezwaarprocedure over een grenswijziging

van de gemeente Deventer in 1973 staat ze stil bij de lastige situatie waarin landgoederen zich bevinden, door een opsomming te geven van de in haar ogen specifieke kenmerken van het grootgrondbezit. Ze maakt daarbij onderscheid tussen een “echt” landgoed en een buitenplaats. Het verschil ligt volgens haar precies in de aanwezigheid van landbouw en de bedrijvigheid die deze met zich meebrengt. Het boerenbedrijf vormt de kern van het onderliggende economische en sociale systeem. Ze benadrukt de waarde van de agrarische activiteiten voor een landgoed als De Bannink, waar op dat moment negen pachtboeren gemiddeld 15 tot 20 hectare aaneengesloten grond tot hun beschikking hebben en waarop hoofdzakelijk veeteelt wordt bedreven. Twintig jaar later benadrukt ze haar standpunt nogmaals in een interview: ‘Ik wil dat hier altijd geboerd blijft worden. Dat hoort erbij. Op een landgoed moeten boeren rondlopen. Je ziet het elders wel gebeuren: al die boerderijtjes die verbouwd worden tot vakantiewoningen en tweede huisjes. Dat zal hier niet gebeuren.’

De bosarbeiders en andere huurders vormen samen met de pachtgezinnen de kleinschalige samenleving. Met hun activiteiten leveren ze een bijdrage aan de inkomsten, het landschap en de instandhouding van het landgoed. Hoewel deze sociale structuur van betekenis is voor de identiteit en continuïteit van het landgoed, laat dit zich minder goed vastleggen of meten dan de economische of ruimtelijke betekenis van de agrarische

pacht. Overigens is die economische betekenis van de pacht al sterk afgezwakt. Pachtwetgeving en maximumprijsspeilen drukken de winstgevendheid van deze van oorsprong belangrijke inkomstenstroom, wat freule Kiek in 1993 onderkent. De boerderijen betekenen namelijk ‘niet dat het geld binnenstroomt’. Opmerkelijk genoeg nuanceert zij in datzelfde interviewgesprek de economische betekenis van de pacht in zelfs de vooroorlogse jaren: ‘Echt iets opbrengen doet het [de agrarische pacht] niet, maar dat heeft het nooit gedaan. Mijn vader ging vroeger zelf de pacht bij de boeren halen. Dan kwam hij terug met de mededeling dat de boeren net zoveel gevraagd hadden voor verbeteringen aan huizen als hij net had opgehaald.’

Gewijzigde verhoudingen

De Pachtwet van 1958 is een voorbeeld van wet- en regelgeving waarmee de overheid definitief toetreedt tot het domein van de grootgrondbezitter. Crisis in de eerste decennia van de twintigste eeuw en druk van maatschappelijke partijen brengen de lang afwachende overheid uiteindelijk in beweging. De eerste wetgeving op het gebied van natuurschoon en pacht dateert van het tweede kwart van de twintigste eeuw. Als gevolg van democratiserings- en emancipatieprocessen verdwijnen formele en informele privileges van landgoedeigenaren en vermindert de afhankelijkheid van pachters jegens hun landheer. Na de Tweede Wereldoorlog komt daar modernisering van de landbouw bij, die andere eisen stelt aan de

Huize Leuvenum, het landhuis dat na de bouw in 1923 permanent bewoond is door het gezin Sandberg van Leuvenum.

Freule Kiek in het bos aan het werk, met bosarbeiders Kiviet en Van Duinen, foto B. van Overeemd, 1976.

Freule Mechteld en moeder Ernestine aan het werk in de tuin voor Huize Leuvenum.

bedrijfsvoering en het grondgebruik. Boeren hebben grond nodig om uit te breiden en te specialiseren, knechten maken plaats voor machines en de wens om eigen grond te bezitten groeit. Op de landgoederen zien pachtboeren zich steeds meer beperkt door de beschikbare landbouwgrond en het, onder de NSW gerangschikte, natuurschoon. Particuliere grootgrondbezitters krijgen meer moeite om opvolging te vinden voor vertrekkende pachters. Het aantal mensen dat voor hun broodwinning afhankelijk is van de landgoedeigenaar daalt sterk, waarmee de sociale, economische en ruimtelijke structuur van de kleinschalige landschappen en samenlevingen veranderen. Grootgrondbezitters zoeken nieuwe inkomstenbronnen om de afhankelijkheid van pachtinkomsten te verkleinen. Deze vinden ze onder andere in verhuur van voormalige agrarische opstallen als woning, vakantiehuis of bedrijfsgebouw. Ook probeert men inkomsten uit overheidssubsidies te vergroten door bijvoorbeeld in te zetten op natuurbeheer.

De ooit zo vanzelfsprekende machtsstructuur boet flink aan invloed in. Daarvoor in de plaats groeit de invloed van de overheid en maatschappelijke partijen zoals landbouw-, natuur-, erfgoed- en toeristische organisaties. Ook bovenregionale en (inter)nationale machts- en economische structuren winnen aan betekenis.

Belangrijke schakels

Hoewel de zusters Sandberg zich zoveel mogelijk afzijdig houden van deze ontwikkelingen en hun autonomie proberen te bewaken, verliezen ook zij aan invloed en betekenis. Anders dan hun voorgangers werken ze niet aan modernisering van de land- en bosbouw, noch initiëren ze veranderingen. Met uitzondering van de NSW zetten ze niet in op subsidie- of steunmaatregelen. Freule Kiek hekelt het vluchtige en soms tegenstrijdige karakter van deze regelingen, die volgens haar in-

druisen tegen de traditie en continuïteitsgedachte van het landgoedbeheer. Door waar mogelijk pachtboeren te faciliteren met bijvoorbeeld grotere schuren, stallen en landbouwmachines reageren de zusters slechts op de gewijzigde omstandigheden van het agrarische bedrijf. Ook hanteren ze gematigde pacht prijzen.

De freules zijn zich bewust van de veranderende verhoudingen binnen en buiten de grenzen van hun bezit. Kiek gebruikt haar positie slechts om bij instanties als gemeenten, waterschappen en landschapsorganisaties op te komen voor de belangen van de bewoners en de gebruikers van het platteland. In haar ogen vormen (pacht)boeren, (bos)arbeiders en particuliere grootgrondbezitters als zichzelf de belangrijke schakels voor de instandhouding en het beheer van landgoederen als Leuvenum en De Bannink. Zelf positioneert ze zich in een lange lijn van voorouders. Het is volgens haar te danken aan hun inspanningen dat de samenleving kan beschikken over deze gevarieerde landschappen.

Met hun aanpak en actieve betrokkenheid houden de freules tot de eeuwwisseling stand. Leuvenum en De Bannink ontlopen versnippering, een nieuwe eigenaar of een andere bestemming. De boerenbedrijven zijn behouden en op beide landgoederen is geen vakantiewoning te vinden. Dat de dynamische buitenwereld niet op afstand kan blijven, blijkt uit de snelle afname van het aantal pachtboeren sindsdien. Om de instandhouding van het grondbezit voor de toekomst te verzekeren, richten de kinderloze freules in 2002 de Stichting Sandberg van Leuvenum op waarin ze hun bezittingen onderbrengen. De stichting ziet zich vrijwel direct geconfronteerd met een enorme uitdaging: op beide landgoederen stopt ruim twee derde van de pachtboeren en ze worden niet opgevolgd. De landgoederen tellen tegenwoordig nog slechts twee tot drie actieve boerenbedrijven.

Een toekomst zonder agrarische pacht?

De snelle terugloop van het aantal pachtboerderijen laat zien dat het conservatieve beheer van de freules, alle inzet ten spijt, slechts een remmende werking heeft gehad. Hun invloed is ondergeschikt aan de externe factoren die de ontwikkeling, schaal en intensiteit van de landbouw bepalen. Meebewegen met maatschappelijke ontwikkelingen is een vereiste geworden om overleefd te blijven. Om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de uitgangspunten van zijn voorgangers biedt de stichting ruimte en medewerking aan ontwikkelingen die de pachtboeren in staat stellen hun inkomsten te vergroten. Doel blijft om landbouw op Leuvenum en De Bannink te behouden.

Agrarisch natuurbeheer gecombineerd met maatschappelijke en zorgfuncties zijn voorbeelden die aan terrein winnen. Een bijkomend voordeel is dat deze verbreding past bij het landschap en de maatschappelijke functie van landgoederen. De toekomst van de agrarische pacht op de twee landgoederen blijft onzeker. Dat geldt zeker voor Leuvenum. Toch biedt het multifunctionele landgoedmodel kansen voor de transitie van het landelijk gebied. Dit ruimtelijke, economische, sociale en culturele systeem kan een passende en duurzame invulling krijgen, wanneer de binding tussen eigenaren, (pacht)boeren, (bos)arbeiders en bewoners met elkaar en met het landschap als vanzelfsprekend uitgangspunt wordt meegenomen.<

wottens@rug.nl

Meer informatie: dissertatie Standhouden. Landgoedbeheer in Nederland. De twintigste-eeuwse geschiedenis van Leuvenum en De Bannink, Noordboek, 2022.

Hooien op Leuvenum, met volgens opschrift 'onze maaimachine', paard van de freules Sandberg.

Koeien in de wei voor boerderij Tjoonk op De Bannink.